

ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФІЇ ДОВІРИ

В статті здійснюється аналіз феномену довіри як соціально-філософської категорії. Розглянуто її онтологічний, аксіологічний, культурологічний та етичний аспекти. Акцентується увага на необхідності змін у формуванні філософії довіри у зв'язку із зростаючою роллю довіри у побудові громадянського суспільства як складової соціального капіталу.

Ключові слова: довіра, культура довіри, цінність, мораль, криза довіри.

Сучасне життя потребує створення нових підходів до пояснення та структурування соціального довкілля. Стрімкий розвиток новітніх технологій, включення все більшої кількості людей в коло глобальної комунікації, зростаюча рольова диференціація, потужне культурне взаємопроникнення зумовлюють потребу у формуванні культури довіри. Довірчі відносини в різноманітних соціальних зв'язках, а також довіра людини до світу взагалі є умовою нової цивілізаційної поведінки людини: побудови успішного діалогічного спілкування на різноманітних рівнях, формування політики консенсусу та толерантності, що є досить важливим в умовах побудови громадянського суспільства та правової держави.

Тим більш цінною є висока культура довіри в умовах масовізації суспільства, поглиблення стереотипізації та маніпуляції людьми, підвищення кількості депресивних та кризових станів. Установка на довіру до світу, до себе та до інших є умовою здорового психічного розвитку особистості – вільної, активної, творчої, ініціативної, здатної ризикувати, розширювати межі власного існування. Ступінь взаємної довіри в соціальному середовищі визначає також стан суспільного здоров'я, постаючи критерієм готовності соціуму до побудови дієвого громадянського суспільства. В цьому контексті довіра розглядається як складова соціального капіталу, а культура довіри є ознакою та критерієм демократичності громадянської культури в суспільстві.

Розширення сфери довіри та розуміння її ролі в соціокультурній площині передбачає трансформацію діяльності людини. Потрібен перехід на позиції мислення в структурах довіри, що передбачає відкритість людини світу, орієнтацію на відповідальне відношення до себе та інших як дієвих суб'єктів соціальної взаємодії, здатних до творчої інновації та активності.

Тому метою даної статті є комплексне дослідження довіри як соціально-філософської категорії в єдності онтологічного, етичного, культурологічного та аксіологічного аспектів, з наголосом на обґрунтуванні ролі довіри в процесах соціальної самоорганізації. Трансформаційний підхід до окреслення парадигми довіри передбачає синтез концепцій знань з комунікативної філософії, філософської антропології, екзистенціальної філософії, а також досліджень соціології, політології, психології.

Серед відомих дослідників довіри в контексті проблем соціальної взаємодії слід відзначити Ф. Фукуяму, А. Селігмена, П. Штомпку, Н. Лумана, Е. Гідденса, Б. Барбера, Е. Усланера, Т. Ямагіші, П. Бурдьє, У. Бека, Б. Рутковського, Т. Скрипкіну, В. Зінченка, В. Вічева, М. Гартмана, Я. Янчева. Однак спеціальних досліджень, присвячених комплексному філософському аналізу довіри, особливо її аксіологічному та культурологічному вимірам, досить мало, що і обумовлює актуальність даної праці.

Проблема довіри в найрізноманітніших її виявах з'являється як реакція на рольове ускладнення та структурну диференціацію сучасного соціуму. Зазвичай під довірою розуміють свого роду налаштування на те, що люди, на яких покладаються певні зобов'язання, виправдають наші очікування. В основі довіри лежить дискурс обіцянки, що відображає модальність «теперішнього-в-майбутньому». Але специфіка саме відносин довіри полягає в невідконтрольності процесу переростання обіцянки в обов'язок, що і зумовлює певну міру ризику, який завжди присутній у відносинах довіри.

Феномен довіри відображає ступінь рівноваги у стосунках між людьми, а також у системі відносин людини зі світом та самою собою. Побудова довірчих

стосунків пов'язана з очікуванням бажаного результату, коли немає достатніх підстав для його отримання. На відміну від справжньої віри, яка не передбачає перевірки, підтвердження, ступінь довіри залежить від попереднього досвіду людини і базується на суб'єктивному, інтуїтивному сприйнятті інших людей та світу. Проективний вектор довіри відображає своєрідну, хоча й ризиковану, упевненість в очікуваному, передбачаючи наявність свободи вибору, певної стратегії поведінки партнерів, курсу дій, і можливості відмовитись від цих стосунків, коли не дотримуються умови співпраці або порушуються зобов'язання.

Відомий дослідник феномену довіри Ф. Фукуяма вважає її ключовою характеристикою розвиненого соціуму, яка виявляється як на індивідуальному, так і на соціальному рівні (довіра до соціальних інституцій та держави в цілому), саме довіра визначає рівень якісних соціальних змін в суспільстві, постаючи ключовим елементом соціального капіталу. За Ф. Фукуямою, успіх «самореалізації» конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності традиціям, а від рівня довіри як елементу культури, що існує в суспільстві [7, с. 6]. Основні категорії теоретичної системи Ф. Фукуяма – довіра, соціальний капітал, спонтанна соціалізованість – при належному рівні функціонування мають вагомі економічні наслідки, і не тільки економічні. Суспільство з високим рівнем довіри «здатне організовувати роботу людей в більш гнучкому режимі та на більш колективних началах, воно здатне делегувати більше відповідальності на низовий рівень» [7, с. 62].

Вибудовуючи класифікацію існуючих суспільств, Ф. Фукуяма зараховує країни пострадянського простору до суспільств з низьким рівнем довіри. Він зазначає, що, «оскільки об'єднання людей залежить від рівня довіри між ними, а довіра, в свою чергу, обумовлена існуючою культурою, потрібно зробити висновок, що в різних культурах добровільні співтовариства будуть розвиватись по-різному» [7, с. 51]. Відсутність внутрішньої гармонії, міцних соціальних зв'язків перешкоджає суспільному процвітанню, тому становлення сучасного суспільства в країнах колишнього Радянського Союзу можливе

лише за умови створення нової системи цінностей і підвищення рівня довіри. Зважаючи на всю проблематичність нашого нинішнього складного існування, все ж таки важко погодитися з третьорозрядним місцем, відведеним для Росії, України, Білорусії та інших пострадянських держав. Чи послужать наші ментальні основи, особливості національного характеру, історично сформовані цінності і традиції успіху або поразці на шляху формування демократії і становлення високорозвиненої економіки залежатиме від нас самих, а точніше, як стверджують А. Толстоухов та Ю. Мелков, «від тієї позиції, яку ми займемо в питанні про довіру самим собі, про довіру своїй культурі і своїй історії» [6, с. 13]. Таким чином, постає нагальна потреба у формуванні культури довіри на всіх рівнях, враховуючи також довіру до власної нації.

Слід враховувати, що високий рівень так званої «розумної», взаємної, корисної довіри (яка відрізняється від наївності, довірливості, пасивності в досягненні мети, конформізму), її міра та межі (або, за визначенням Ф. Фукуями, «радіус довіри») є важливими умовами формування різноманітних стійких суспільних відносин та сприяють утворенню різноманітних типів тривалих соціальних контактів, уможливлуючи соціальну самоорганізацію.

Досліджуючи довіру як суспільно і особистісно важливий та складно організований феномен, можемо відзначити в структурі довіри декілька зрізів: онтологічний, аксіологічний, культурологічний, етичний.

Онтологічний аспект відображає довіру людини до світу взагалі, обґрунтування її буття у світі як значущого, сутнісного, наповненого сенсом, а також через формування довіри до себе, включення людини у цілісну взаємодію зі світом. Онтологічна довіра дає відчуття субстанційності цілого. Ступінь довіри в цьому контексті відображає рівень відповідності світу потребам людини, а також адекватності реакцій людини на різноманітні життєві ситуації, особливо в сучасному світі, позначеному різноманітними кризами. Означений аспект виводить проблему довіри за межі сфери міжособистісного спілкування в систему «людина – світ». Як базальну установку особистості окреслив довіру Е. Еріксон, називаючи її базовою основою життя людини.

Г. Гегель розглядає довіру в категоріях взаємності та єдності. «Впевненість у собі того, кому я довіряю, є для мене й моєю впевненістю в собі; я визнаю в ньому моє буття-для-мене і знаю, що й він визнає його, і воно є для нього і метою, й сутністю» [3, с. 377]. Єдність буття-для-іншого і буття-для-себе знаходить свій універсальний вияв у звичаях і законах народу. Досліджуючи характер моральної свідомості та самосвідомості в спільноті, Г. Гегель звертає увагу на елемент глибинного зв'язку, духу спільноті. Індивід пізнає свою всезагальну субстанцію в собі і себе в ній. Можемо стверджувати, що в трактовці Г. Гегеля довіра як відкритість людини світові є природною основою діалектичної єдності людини і спільноти. В універсальному духові кожен так само впевнений в інших, як у собі. Душі інших відкриті, вільні від внутрішньої обмеженості та відчуженості, вони такі ж прозорі для мене, як і моя власна душа для мене та для них: «Я бачу у всіх, що вони є для себе тільки цими незалежними сутностями, якою є і я; я бачу в них вільну єдність з іншими, і то так, що ця єдність існує як через мене, так і через інших; я бачу їх як себе, а себе як їх» [3, с. 248].

Звертаючись до аналізу сучасної соціальної дійсності, багато вчених, серед яких О. Ф. Больнов, М. Бубер, К. Ясперс, розглядають кризу довіри як сутнісну причину сучасної духовної кризи.

Як найважливішу передумову життя розглядає довіру до буття засновник «оптимістичного екзистенціалізму» О. Ф. Больнов. Він відзначає, що в наш час перед людством постають три важливі та загрозливі проблеми: нестримне прагнення до успіху, розчинення в масовому індивідуального, деградація людини та перетворення її на простий об'єкт. Духовною ознакою кризи сучасності О. Ф. Больнов вважає кризу довіри, що призводить до втрати зв'язків людини зі світом. Кожне життєве відношення, що виходить за межі однієї людини, яке могло би дати опору, кожен життєвий смисл, який міг би вказати мету, виявляється ілюзорним, а світ загрозливо постав як небезпечний та чужий. Вчений цікавиться питанням, яким чином можливе подолання самотності і по-

вернення опорної оболонки для реальності поза людиною (маючи на увазі іншу людину, людське суспільство, інститути, в яких такі спільності сформува-ли своє життя, а також сили духовного світу, тобто все те, що може надати сенс і зміст людському життю, як щось постійне та надійне). Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок відновлення втрачених зв'язків з реальністю поза людиною, тобто з іншими людьми, суспільством. Вчений стверджує, що «з того моменту, як одного разу наївна впевненість в житті була втрачена, людське життя містить в собі незмінну суперечність між відчаєм і довірою, між безнадійністю та надією, у вічній антифонній пісні між пеклом і небом. Ця нова довіра до буття залишається постійно під загрозою і має бути досягнута заново перед новими сумнівами» [1, с. 140]. Причому мається на увазі довіра взагалі, без визначених деталей, тобто йдеться не про довіру до певного буття, до тієї чи іншої людини, а про деяку базову довіру – до світу і до життя в цілому, – тобто про довіру без чітко визначеного предмета довірчого відношен-ня. Така довіра є попередньою умовою для всякого людського життя, втрата ж цієї умови веде до відчаю та негативних екзистенційних переживань.

К. Ясперс, говорячи про кризу культури як розпад духовності або навіть кризу самого людського буття, також сутність цієї кризи пояснює недостат-ністю довіри, результатом чого є втрата субстанціальності. Якщо десь ще й збереглись обов'язковість формального права, непорушність науки або інші умовності, то їхня природа пов'язана з розрахунком, доцільністю, а не з дові-рою. Насправді, як зазначає вчений, сьогодні ми не можемо довіряти ні поса-ді, ні речі, ні професії, ні особі до того, як знайдена упевненість в кожному конкретному випадку. До того ж, кожній досвідченій людині відомо про об-мани, удавання, ненадійність у сфері власної діяльності. Все це призводить до збільшення недовіри, довіра ж залишається тільки в найближчому колі, але не довіра в рамках цілого [8, с. 334]. Духовною причиною сучасної кризи довіри є втрата традиційних засад буття. К. Ясперс відзначає, що раніше, десь до XIX ст., формою зв'язку в довірі був авторитет, результатом втрати

якого стало, по-перше, домінування цинізму, по-друге, зникла стійкість зобов'язань у вірності. Те, що могло б замінити авторитет, повинне, на думку К. Ясперса, з'явитись з нових джерел, повністю використовуючи справжній зміст та можливості створюючого себе світу. Від самотності врятує не світ, а самотуття, що встановлює зв'язок однієї людини з іншою. Ця єдність володіючих самотуттям і є невидимою дійсністю істотного буття.

До кризових підвалин довіри звертається і М. Бубер, відзначаючи, що причиною досить глибокої та всеохопної нинішньої кризи також є криза довіри. Певна стабільність, яка підтримувалась всім життєвим укладом малої спільності, існуючої в дійсному разом-бутті, все ж домінувала і в епохах облаштованого людського буття в космосі, і в епохах людської неукоріненості. Можливості довіри в такій спільноті «компенсують всесвітню заклопотаність її членів: зв'язок і стійкість все ж присутні» [2, с. 290]. Індивідуальні бажання в такій спільноті нерідко зливаються зі спільними потребами, вираженими в вимогах спільноти. Таке злиття здійснюється там, де всі всередині спільноти живуть насправді разом, де «домінує справжня та проста, а не удавана та вимучена довіра» [2, с. 290]. Але як тільки такий зв'язок порушується, а лейтмотивом життя спільноти стає недовіра, командне місце займає придушення, з'являються підозрілість, ворожість. Таким чином, онтологічна довіра у М. Бубера постає як сокровенна співучасть людини у світі – і у згоді, і в боротьбі з ним. А через причетність до світу людина входить у причетність до духу.

Отже, в онтологічному аспекті довіра виступає глибинною умовою людського життя, що забезпечує хиткий теперішній стан людини буттєвими основами, повертає життєву опору, даючи відчуття захищеності та надійності. Криза довіри є ознакою сучасного буття людини, що надзвичайно актуалізує екзистенційну потребу у формуванні культури довіри, оскільки саме довіра забезпечує зв'язок людини зі світом у єдину цілісну систему.

Аксіологічний аспект довіри акцентує увагу на ролі значущості, корисності в структурі довіри, адже феномен довіри передбачає генералізацію мо-

тивів надійності, безпечності та значущості в розумінні результативності майбутніх дій. В понятті цінності зазвичай концентруються ідеї позитивної значущості, оцінки, ідеалу або орієнтиру діяльності, остаточного підґрунтя вибору, а також способів соціального визнання та системи пріоритетів. В контексті дослідження філософії довіри особливо важливою гуманістичною ознакою цінності є наявність в ній сприятливих для становлення людини позитивних якостей, що позначають спрямування до ідеї блага. В цьому розумінні цінність постає як мета у векторі бажань та потреб, а довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії відображає ситуацію відповідності наявних у суб'єктів довіри властивостей очікуваним нормативним вимогам.

Здатність наділяти майбутні дії бажаними якостями, які можуть і не відбутись, підвищує ризик, і тому вимагає підтвердження вже наявними довірчими очікуваннями. Таким чином може формуватись або позитивний, або негативний досвід довірчих відносин. Також довіра до себе передбачає наявність цінності власної суб'єктності. Вміння довіряти іншим, сприймати їх як надійних та відповідальних, є результатом як індивідуального, так і соціального досвіду. Т. Скрипкіна як умови появи довіри виокремлює два значимих чинника: відчуття надійності та корисності, і визначає довіру як «здатність людини апріорі наділяти явища та об'єкти навколишнього світу, а також інших людей, їх можливі майбутні дії і власні передбачувані дії рисами безпеки (надійності) та ситуативної корисності (значущості)» [5, с. 85]. Наявність традиційної компоненти в ціннісній аргументації при побудові довірчих стосунків, орієнтації на довіру підводить до наступного, культурологічного аспекту.

Культурологічний зріз вказує на історичний та ментальний контекст довіри, відображаючи національні особливості формування культури довіри, зв'язок цінності довіри з традиційною системою цінностей. Довіра тут розглядається як особливий соціокультурний код міжособистісної та інституційної комунікації. Утвердження довіри впливає на формування ментальності населення. Особливо слід відзначити, що для побудови ефективного грома-

дянського суспільства слід сформуванню саме культуру довіри, специфіка якої залежить від рівня економічного розвитку, дієвості демократичних інституцій, спрямування національної ідентичності, транскласової солідарності. Культура довіри може розглядатись як один з орієнтирів суспільного розвитку в сучасних умовах, причому саме вживання поняття «культура довіри» (термін, запропонований П. Штомпкою) постає як довгострокова моральна стратегія реалізації відносин довіри та акцентує увагу на нормативному контексті дієвості довіри в соціумі, наявності умов застосування принципу довіри, враховуючи суспільний механізм породження довіри та її впровадження як на особистісному, так і на інституційному рівнях. Ментальний вимір довіри відображає структуру відносин в системі «Свій – Чужий» та «Свій – Інший», що і визначає формування тенденцій національної інтеграції та вектори взаємодії з іншими етносами.

Етичний компонент довіри фіксує увагу на моральній аргументації та наявності певних чеснот при здійсненні довірчих відносин. Тут спостерігається чіткий зв'язок довіри з такими етичними категоріями, як вдячність, відповідальність, солідарність, відкритість, щирість, толерантність, надійність, компетентність. Численні визначення довіри досить часто зосереджуються саме навколо названих чеснот, постаючи як очікування того, що люди, на яких покладаються певні сподівання, будуть чесними, відповідальними, компетентними і т. д. Визначальним тут є рівень самоідентифікації індивіда з певною моральною спільнотою, визнання «прийнятними» певних способів поведінки, враховуючи, зокрема, і практику зловживання довірою. Сучасна ситуація втрати глибинних вимірів існування, загострення глобальних проблем, засилля масової культури та наступ прагматизму зумовили так звану «зміну парадигм» у розвитку суспільних наук, зокрема, в етиці. Усвідомлення морально-ціннісної переорієнтації посилює тенденції розробки дискурсивної етики. Важливою соціальною детермінантою цієї етики є довіра, що поєднує в собі різноманіття аспектів, обставин, відносин, в яких знаходить свій вияв етика взаємності, діалогічності, консенсусу, оскільки довіра передбачає наявність доб-

ровільно взятих взаємних зобов'язань. Тут досить важливою проблемою постає формування етики відповідальності як дискурсивно-етичної стратегії діяльності, що є ключовою проблемою в комунікативній філософії.

В контексті моральної поведінки та комунікативної відкритості досліджує елементи довіри В. Гьосле, розглядаючи діалектику стратегічної та комунікативної раціональності. Відносини довіри передбачають наявність цілого спектру інших рівнів комунікації – відвертості особи (причому вчений називає «найважливішим законом інтерсуб'єктивних стосунків незворотність відвертості» [4, с. 91]), правильне співвідношення близькості та дистанції, відчуття особистої чесності та відповідальності. Важливою рисою довіри має бути симетричність, що виводить довіру на рівень взаємності. Довіру вчений наділяє великою моральною силою: «без взаємної довіри не можна позбутись війни всіх проти всіх; а довіра з'являється тоді, коли в комунікації стратегічні практики спираються на спільний нормативний фундамент» [4, с. 97]. Вчений не абсолютизує довіру, він вважає, що іноді готовність сприймати іншого та довіряти йому може бути контрпродуктивним, але без такої готовності навряд чи можна очікувати моральних проривів в історії.

Отже, феномен довіри є складним та надзвичайно жаданим явищем як в суспільному, так і індивідуальному бутті. Філософію довіри в цьому контексті слід розглядати з двох позицій: по-перше, з позицій вимог, які висуває сучасне суспільство, по-друге, з позицій визначеного набору чеснот, які необхідні для формування дієвої культури довіри в сучасних умовах. В феномені довіри перетинаються приватні та загальні інтереси, економічні та політичні чинники, індивідуальне та колективне начала. Відновлення довіри до себе сприятиме відновленню довіри до світу, надаючи життєві опори, відчуття захищеності та безпеки. Вихід на більш високий рівень суспільного розвитку можливий лише за рахунок розвитку відносин довіри, а формування культури довіри на національній основі сприятиме розширенню та консолідації інституцій громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Больнов О. Ф. Новая укрытость. Проблема преодоления экзистенциализма / О. Ф. Больнов // Философская мысль. – 2001. – № 2. – С.137–145.
2. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер; [пер. с нем. М. Левиной, С. Лезова и др.] – М. : АСТ, 1999. – 592 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духу/ Г. В. Ф. Гегель; [пер. з нім. П. Тарашук]. – К. : Вид-во. Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.
4. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Вікторію Гьосле; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2003. – 248 с.
5. Скрипкина Т. П. Психология доверия / Т. П. Скрипкина. – М.: Академия, 2000. – 264 с.
6. Толстоухов А. В. Антифукуяма или демократия, доверие и культурные ценности / А. В. Толстоухов, Ю. А. Мелков // Практична філософія. – 2005. – № 5. – С. 3–14.
7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма; [пер. с англ. Д. Павловой и др.] – М. : АСТ-Эрмак, 2004. – 730 с.
8. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [пер. с нем. М. Левиной]. – М. : Республика, 1994. – С. 288–419.

Кожемякина О. Н. Трансформационный аспект философии доверия.

В статье осуществлен анализ феномена доверия как социально-философской категории. Рассмотрены её онтологический, аксиологический, культурологический и этический аспекты. Акцентируется внимание на необходимости изменений в формировании философии доверия в связи с возрастающей ролью доверия в построении гражданского общества как составляющей социального капитала.

Ключевые слова: доверие, культура доверия, ценность, мораль, кризис доверия.

Kozhemyakina O. M. Transformation aspect of the philosophy of trust.

In the article the analysis of trust phenomenon as a socially philosophical category is carried out. Its ontological, axiological, culturological and ethics aspects are considered. Attention is accented on the necessity of changes in forming of philosophy of trust in connection with the growing role of trust in the construction of civil society as a constituent of social capital.

Key words: trust, the culture of trust, value, morality, the crisis of trust.